

Kapitola 15

Několik aplikací

Diskrétní a rychlá Fourierova transformace

Diskrétní Fourierova transformace spočívá ve změně reprezentace polynomu s koeficienty v nějakém tělese $\mathbf{T}$. Obvyklá reprezentace polynomu stupně $n - 1$

$$f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \cdots + a_{n-1}x^{n-1}$$

sestává ze zadání koeficientů $a_0, a_1, \dots, a_{n-1} \in \mathbf{T}$. Stejně tak ale můžeme zadat polynom f pomocí jeho hodnot v n různých bodech $x_0, x_1, \dots, x_{n-1} \in \mathbf{T}$. Předepíšeme-li hodnoty $f(x_i) = b_i \in \mathbf{T}$ pro $i = 0, \dots, n - 1$, pak podle Tvzení 4.15 existuje právě jeden polynom f stupně $n - 1$ s koeficienty v tělese $\mathbf{T}$, který má v bodech $x_0, \dots, x_{n-1}$ předepsané hodnoty. Jeho koeficienty $a_0, \dots, a_{n-1}$ najdeme jako řešení soustavy lineárních rovnic

$$\begin{aligned} a_0 + a_1x_0 + \cdots + a_{n-1}x_0^{n-1} &= b_0 \\ a_0 + a_1x_1 + \cdots + a_{n-1}x_1^{n-1} &= b_1 \\ &\vdots \\ a_0 + a_1x_{n-1} + \cdots + a_{n-1}x_{n-1}^{n-1} &= b_{n-1}. \end{aligned}$$

Matice této soustavy je Vandermondova matice

$$V_{x_0, x_1, \dots, x_{n-1}} = \begin{pmatrix} 1 & x_0 & x_0^2 & \cdots & x_0^{n-1} \\ 1 & x_1 & x_1^2 & \cdots & x_1^{n-1} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & x_{n-1} & x_{n-1}^2 & \cdots & x_{n-1}^{n-1} \end{pmatrix}.$$

Jednoznačnost polynomu f vyplývá z regularity Vandermondovy matice v případě, že body $x_0, x_1, \dots, x_{n-1}$ jsou navzájem různé, kterou jsme dokázali v Úloze 9.3.

Předpokládejme nyní, že máme vynásobit dva polynomy $f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_{n-1}x^{n-1}$ a $g(x) = c_0 + c_1x + c_2x^2 + \dots + c_{n-1}x^{n-1}$ stupně nejvýše $n - 1$. Jejich součin fg je polynom stupně nejvýše $2n - 2$. Budeme jej znát, pokud budeme znát $2n - 1$ koeficientů součinu fg nebo hodnoty součinu fg ve $2n - 1$ různých bodech $x_0, x_1, \dots, x_{2n-2}$. Známe-li hodnoty obou polynomů $f(x_i) = b_i$ a $g(x_i) = c_i$ v těchto $2n - 2$ bodech, můžeme snadno spočítat hodnoty součinu $fg(x_i) = b_i c_i$ v těchto bodech. Potřebujeme k tomu pouze $2n - 1$ násobení, zatímco při výpočtu koeficientů d_j při klasické reprezentaci součinu

$$(fg)(x) = d_0 + d_1x + \dots + d_{2n-2}x^{2n-2}$$

pomocí vztahů

$$d_k = \sum_{i=0}^k a_i c_{k-i}, \quad k = 0, 1, \dots, 2n - 2,$$

potřebujeme celkem

$$2(1 + 2 + \dots + n) = n(n + 1)$$

násobení a řádově stejný počet sčítání. Násobení polynomů je tak mnohem rychlejší, pokud máme polynomy zadány pomocí jejich hodnot v dostatečně mnoha bodech.

Problém samozřejmě spočívá v ceně přechodu od zadání polynomu pomocí koeficientů k jeho zadání pomocí hodnot v předepsaných bodech a obráceně. Hodnotu polynomu $f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_{n-1}x^{n-1}$ v bodě x_i můžeme spočítat pomocí vyjádření

$$\begin{aligned} f(x_i) &= a_0 + a_1x_i + a_2x_i^2 + \dots + a_{n-1}x_i^{n-1} = \\ &= a_0 + x(a_1 + x(a_2 + x(\dots + x(a_{n-1})\dots))). \end{aligned}$$

Tomuto vyjádření se říká *Hornerovo schéma*. Vyžaduje $n - 1$ násobení a stejný počet sčítání. Potřebujeme-li spočítat hodnotu polynomu f v n různých bodech, musíme tak použít celkem $n(n - 1)$ násobení a $n(n - 1)$ sčítání. To je řádově stejný počet násobení jako při přímém výpočtu koeficientů součinu a úplně stejný počet sčítání. Protože násobení je mnohem náročnější na čas než sčítání, můžeme říct, že výpočet hodnoty polynomu stupně $n - 1$

v n bodech je přibližně stejně časově náročný jako spočítat součin dvou polynomů stupně $n - 1$ pomocí přímého výpočtu koeficientů.

Všimněme si, že hodnoty polynomu $f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_{n-1}x^{n-1}$ v bodech $x_0, \dots, x_{n-1}$ můžeme spočítat jako souřadnice součinu matic

$$\begin{pmatrix} 1 & x_0 & x_0^2 & \cdots & x_0^{n-1} \\ 1 & x_1 & x_1^2 & \cdots & x_1^{n-1} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & x_{n-1} & x_{n-1}^2 & \cdots & x_{n-1}^{n-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} a_0 \\ a_1 \\ \vdots \\ a_{n-1} \end{pmatrix},$$

což můžeme rovněž zapsat ve tvaru

$$(f(x_0), f(x_1), \dots, f(x_{n-1}))^T = V_{x_0, x_1, \dots, x_{n-1}}(a_0, a_1, \dots, a_{n-1})^T.$$

Výpočtu hodnot polynomu f v bodech $x_0, \dots, x_{n-1}$ budeme říkat *evaluační transformace* a budeme ji označovat $T_{x_0, x_1, \dots, x_{n-1}}(f)$.

Pokud naopak chceme z hodnot polynomu f stupně $n - 1$ v n bodech najít koeficienty polynomu, musíme vyřešit soustavu n lineárních rovnic o n neznámých s regulární maticí, což při výpočtu pomocí Gaussovy eliminace vyžaduje dokonce řádově n^3 násobení a řádově stejný počet sčítání. K tomu je ještě třeba přidat cenu výpočtu prvků Vandermondovy matice, která je maticí soustavy.

Abychom mohli využít “rychlejšího” násobení polynomů při jejich zadání pomocí hodnot v dostatečně mnoha bodech, potřebujeme mnohem rychlejší algoritmy pro výpočet hodnoty polynomu v bodě než je výpočet pomocí Hornerova schématu. Stejně tak potřebujeme mnohem rychlejší algoritmus pro výpočet koeficientů polynomu, známe-li jeho hodnoty v dostatečně mnoha bodech, než je algoritmu založený na Gaussově eliminaci použité na Vandermondovu matici. Tyto algoritmy si nyní ukážeme.

Podstata urychlení Hornerova schématu spočívá ve vhodném výběru bodů $x_0, x_1, \dots, x_{n-1} \in \mathbf{T}$, ve kterých hodnoty polynomu f počítáme. Pokud předpokládáme, že $n = 2k$ je sudé číslo, pak můžeme polynom $f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_{n-1}x^{n-1}$ napsat ve tvaru

$$f(x) = g(x^2) + xh(x^2),$$

kde

$$g(y) = a_0 + a_2y + a_4y^2 + \dots + a_{n-2}y^{k-1}$$

a

$$h(y) = a_1 + a_3y + a_5y^2 + \dots + a_{n-1}y^{k-1}.$$

Oba polynomy g, h mají poloviční stupeň oproti polynomu f , počítáme ale jejich hodnoty stále v n bodech $x_0^2, \dots, x_{n-1}^2$ a protože polynomy jsou dva, žádné snížení počtu násobení zatím není vidět. Pokud ale navíc předpokládáme, že body $x_0, \dots, x_{n-1}$ jsou zvolené *symetricky*, tj. že platí

$$x_{k+i} = -x_i$$

pro $i = 0, 1, \dots, k-1$, tak vidíme, že jsme nejenom snížili stupeň obou polynomů na polovinu, ale rovněž jsme snížili na polovinu počet bodů, ve kterých musíme počítat hodnoty obou polynomů. To už vede k podstatnému snížení počtu potřebných algebraických operací, jak ukazuje následující tvrzení.

Tvrzení 15.1 *Předpokládáme, že $f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_{n-1}x^{n-1}$ je polynom stupně $n-1$ s koeficienty v tělese $\mathbf{T}$, číslo $n = 2k$ je sudé, a prvky $x_0, x_1, \dots, x_{n-1} \in \mathbf{T}$ splňují podmínku $x_{k+i} = -x_i$ pro $i = 0, 1, \dots, k-1$. Označíme-li $C(n)$ počet operací, které jsou třeba k výpočtu hodnot nějakého polynomu v n bodech $x_0, x_1, \dots, x_{n-1}$, pak*

$$C(1) = 0, \quad \text{a} \quad C(n) = 2 \cdot C\left(\frac{n}{2}\right) + 4 \cdot \frac{n}{2}.$$

Důkaz. Protože platí $x_{k+i}^2 = x_i^2$ pro $i = 0, \dots, k-1$, potřebujeme spočítat hodnoty polynomů g, h pouze v $k = n/2$ bodech. To vyžaduje celkem $2 \cdot C(n/2)$ operací. Kromě toho potřebujeme $n/2$ násobení pro výpočet čtverců x_i^2 pro $i = 0, 1, \dots, n/2-1$. Dále $n/2$ násobení, $n/2$ sčítání a $n/2$ odčítání, abychom zkombinovali hodnoty $g(x_i^2)$ a $h(x_i^2)$ do hodnot $f(x_i)$ pro $i = 0, 1, \dots, n-1$. $\square$

Vhodná volba evaluačních bodů je popsána v následující definici.

Definice 15.2 *Prvek ω tělesa $\mathbf{T}$ se nazývá primitivní n -tá odmocnina z 1, pokud $\omega^n = 1 (= \omega^0)$ a mocniny*

$$\omega, \omega^2, \dots, \omega^{n-1}$$

jsou navzájem různé. Množina prvků $\{1, \omega, \omega^2, \dots, \omega^{n-1}\}$ se nazývá Fourierovy body. Evaluační transformace $T_{1, \omega, \dots, \omega^{n-1}}$ ve Fourierových bodech $1 = \omega^0, \omega, \omega^2, \dots, \omega^{n-1}$ se nazývá diskrétní Fourierova transformace (DFT).

Příklad 15.3 *1.Prvek*

$$\omega = \cos \frac{2\pi}{n} + i \sin \frac{2\pi}{n}$$

je primitivní n -tá odmocnina z 1 v tělese komplexních čísel $\mathbf{C}$, jak vyplývá z Moivreovy věty. Fourierovy body

$$\omega^k = \cos \frac{k \cdot 2\pi}{n} + i \sin k \cdot 2\pi n, \quad k = 0, 1, \dots, n-1$$

tvoří vrcholy pravidelného n -úhelníka vepsaného do jednotkové kružnice tak, aby bod $(1, 0)$ byl jedním z vrcholů tohoto n -úhelníka.

2. V konečném tělese $\mathbf{Z}_{17}$ je prvek $\omega = 4$ primitivní čtvrtou odmocninou z 1, neboť v tomto tělese platí $4^4 = 256 = 1 \pmod{17}$ a mocniny

$$4^1 = 4, \quad 4^2 = 16, \quad 4^3 = 13$$

jsou navzájem různé. Vandermondova matice

$$V_{1,4,16,13} = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 1 & 4 & 16 & 13 \\ 1 & 16 & 1 & 16 \\ 1 & 13 & 16 & 4 \end{pmatrix}$$

popisuje diskrétní Fourierovu transformaci $T_{1,4,16,13}$.

3. V tělese $\mathbf{Z}_{41}$ je číslo 14 primitivní osmou odmocninou z 1, odpovídající Fourierovy body jsou 1, 14, -9, -3, -1, -14, 9, 3.

Je-li $\omega \in \mathbf{T}$ primitivní n -tá odmocnina z 1 pro sudé $n = 2k$, pak n Fourierových bodů $1, \omega, \omega^2, \dots, \omega^{n-1}$ splňuje podmínku

$$(\omega^{k+i})^2 = \omega^{2k+2i} = \omega^{n+2i} = \omega^n \omega^{2i} = 1 \cdot (\omega^i)^2 = (\omega^i)^2.$$

pro $i = 0, 1, \dots, k-1$. Navíc je očividně ω^2 primitivní $(n/2)$ -tá odmocnina z 1 a v případě, že $n = 4l$ splňuje $k = n/2$ sudých mocnin $1, \omega^2, \omega^4, \dots, \omega^{2k-1}$, také stejnou podmínku symetrie

$$((\omega^2)^{l+i})^2 = \omega^{4l+4i} = \omega^{4i} = ((\omega^2)^i)^2.$$

K výpočtu hodnot polynomů g, h v $n/2$ bodech $\omega_i^2, i = 0, 1, \dots, k = n/2$ můžeme použít stejný trik s výpočtem hodnot 4 polynomů ve $l = n/4$ bodech. A tak dále.

Pokud je tedy $n = 2^m$ a $\omega \in \mathbf{T}$ primitivní n -tá odmocnina z 1, můžeme rekurzivně spočítat hodnotu diskrétní Fourierovy transformace $T_{1,\omega,\dots,\omega^{n-1}}$. Tomuto výpočtu se říká *rychlá Fourierova transformace (FFT)*. Následující výpočet ukazuje, jak moc FFT zrychluje výpočet hodnoty polynomu v $n = 2^m$ bodech.

Tvrzení 15.4 Je-li $n = 2^m$ a $\omega \in \mathbf{T}$ primitivní n -tá odmocnina z 1, pak FFT vyžaduje

$$C(n) = 2 \cdot n \cdot \log_2 n$$

aritmetických operací.

Důkaz. Opakovaným použitím Tvrzení 15.1 dostaneme

$$\begin{aligned} C(n) = C(2^m) &= 2 \cdot C(2^{m-1}) + 4 \cdot 2^{m-1} = \\ &= 2(2 \cdot C(2^{m-2}) + 4 \cdot 2^{m-2}) + 4 \cdot 2^{m-1} = \\ &= 2^2 \cdot C(2^{m-2}) + 2 \cdot 4 \cdot 2^{m-1} = \\ &= 2^3 \cdot C(2^{m-3}) + 3 \cdot 4 \cdot 2^{m-1} = \\ &\vdots \\ &= 2^m \cdot C(1) + m \cdot 4 \cdot 2^{m-1} = \\ &= \log_2 n \cdot 4 \cdot \frac{n}{2} = \\ &= 2 \cdot n \cdot \log_2 n. \end{aligned}$$

□

Diskrétní Fourierova transformace a její spojitá verze nazývaná prostě Fourierova transformace jsou hojně používány v elektrotechnice, jedno využití spočívá v odstraňování šumu v signálech. V počítačové algebře je rychlá Fourierova transformace používána v systémech pro symbolickou manipulaci k násobení polynomů velkého stupně.

K tomu potřebujeme znát inverzní diskretní Fourierovu transformaci, pomocí které ze znalosti hodnoty polynomu v $n = 2^m$ bodech spočítáme jeho koeficienty. Tato inverzní diskretní Fourierova transformace

$$T_{1,\omega,\dots,\omega^{n-1}}^{-1}$$

odpovídá výpočtu inverzní matice $V_{1,\omega,\dots,\omega^{n-1}}^{-1}$ k matici $V_{1,\omega,\dots,\omega^{n-1}}$. Lze ukázat, že

$$V_{1,\omega,\dots,\omega^{n-1}}^{-1} = n^{-1} \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & \dots & 1 \\ 1 & \omega^{-1} & \omega^{-2} & \dots & \omega^{-(n-1)} \\ 1 & \omega^{-2} & \omega^{-4} & \dots & \omega^{-2(n-1)} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & \omega^{-(n-1)} & \omega^{-2(n-1)} & \dots & \omega^{(n-1)^2} \end{pmatrix}.$$

Protože $\omega^{-1} \in \mathbf{T}$ je rovněž primitivní n -tá odmocnina z 1, můžeme pro výpočet inverzní diskretní Fourierovy transformace rovněž použít rychlou Fourierovu transformaci.

Rychlou Fourierovu transformaci poprvé uveřejnili pánové J.W. Cooley a J.W. Tuckey v roce 1965 a od té doby se stala jedním z nejpoužívanějších algoritmů.

Vyhledávač Google

Popularita vyhledávač Google spočívá také v tom, že uspořádá vyhledané stránky k danému dotazu podle “důležitosti”. Ukážeme si, jak je tato “důležitost” jednotlivých webových stránek definována a jak ji lze vypočítat.

Řekneme, že *důležitost nějaké webové stránky je přímo úměrná součtu důležitostí stránek, které na ni odkazují*. To na první pohled vypadá na definici kruhem. Zkusíme ji ale vyjádřit matematicky. Označíme x_i důležitost i -té webové stránky pro $i = 1, 2, \dots, N$, kde N je celkový počet webových stránek, které bereme v úvahu. Dále ještě potřebujeme nějak zachytit strukturu vzájemných odkazů mezi jednotlivými stránkami. Pokud j -tá stránka odkazuje na i -tou stránku, tak napíšeme, že

$$a_{ij} = 1.$$

V opačném případě, tj. pokud j -tá stránka neodkazuje na i -tou stránku, položíme

$$a_{ij} = 0.$$

Struktura vzájemných odkazů mezi jednotlivými webovými stránkami je tak popsána pomocí čtvercové matice $\mathbf{A} = (a_{ij})$ řádu N . Tuto matici můžeme nazvat *matice incidence webu*.

Je-li K konstanta přímé úměrnosti použitá v neformální definici důležitosti i -té stránky, pak můžeme tuto definici formalizovat následovně:

$$x_i = K \cdot \sum_{j=1}^N a_{ij} x_j \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, N.$$

Přepsáním dostaneme

$$\sum_{j=1}^N a_{ij} x_j = \frac{1}{K} \cdot x_i \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, N.$$

Označíme $\mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_N)^T$ vektor důležitostí jednotlivých stránek, pak poslední rovnost zapíšeme ve tvaru

$$\mathbf{A}\mathbf{x} = \frac{1}{K}\mathbf{x}.$$

Vidíme tedy, že koeficient přímé úměrnosti K je převrácenou hodnotou nějakého vlastního čísla matice $\mathbf{A}$ (matice incidence webu) a vektor důležitostí $\mathbf{x}$ je vlastním vektorem příslušným tomuto vlastnímu číslu.

Matice incidence webu $\mathbf{A}$ má N (komplexních) vlastních čísel a ke každému vlastnímu číslu existuje nekonečně mnoho nenulových odpovídajících vlastních vektorů. Potřebujeme proto nějak vybrat vhodné vlastní číslo matice $\mathbf{A}$, nejlépe tak, aby bylo kladné reálné, a k němu najít vhodný vlastní vektor, opět by bylo nejlepší, aby to byl vektor s kladnými reálnými souřadnicemi, nebo aspoň s nezápornými.

V tomto místě nastupuje *Perronova-Frobeniova teorie nezáporných matic*. Jako první si uvedeme definici spektrálního poloměru matice.

Definice 15.5 *Je-li $\mathbf{B}$ čtvercová komplexní matice, pak číslo*

$$\rho(\mathbf{A}) = \max\{|\lambda| : \lambda \in \sigma(\mathbf{B})\}$$

nazýváme spektrální poloměr matice $\mathbf{B}$. Kružnici se středem v počátku a poloměrem $\rho(\mathbf{B})$ nazýváme spektrální kružnice matice $\mathbf{B}$.

Spektrální poloměr každé čtvercové komplexní matice je tedy nezáporné reálné číslo. Takovým maticím říkáme *kladná (pozitivní) matice*. Pokud jsou všechny prvky matice nezáporná reálná čísla, pak mluvíme o *nezáporné matici*. Matice, jejichž prvky jsou kladná reálná čísla, mají následující důležitou vlastnost.

Věta 15.6 *Pro pozitivní čtvercovou matici $\mathbf{B}$ řádu n platí*

1. $\rho(\mathbf{B}) \in \sigma(\mathbf{B})$,
2. *pokud je $\mathbf{x} \neq \mathbf{0}$ vlastní vektor matice $\mathbf{B}$ příslušný vlastnímu číslu $\rho(\mathbf{B})$, pak jsou buď všechny souřadnice vektoru $\mathbf{x}$ kladné a nebo jsou všechny souřadnice vektoru $\mathbf{x}$ záporné,*
3. *algebraická násobnost vlastního čísla $\rho(\mathbf{B})$ je 1,*
4. *dimenze prostoru $\mathcal{N}(\mathbf{B} - \rho(\mathbf{B})\mathbf{I}_n)$ se rovná 1, tj. každý nenulový vlastní vektor příslušný vlastnímu číslu $\rho(\mathbf{B})$ je reálným násobkem libovolného jiného nenulového vlastního vektoru příslušného k témuž vlastnímu číslu.*

Z těchto vlastností vyplývá existence jednoznačně určeného *kladného* vlastního vektoru $\mathbf{p} = (p_1, \dots, p_n)^T$ odpovídajícího spektrálnímu poloměru $\rho(\mathbf{B})$, pro který platí $p_i > 0$ pro každé $i = 1, \dots, n$ a dále

$$p_1 + p_2 + \dots + p_n = 1.$$

Tento jednoznačně určený kladný vlastní vektor nazýváme *Perronův vektor* kladné matice $\mathbf{B}$ a vlastní číslo $\rho(\mathbf{B})$ nazýváme *Perronův kořen* matice $\mathbf{B}$.

Perronův kořen a vektor nemůžeme přímo využít k výpočtu vektoru důležitosti webových stránek, protože matice incidence webu není kladná, je pouze nezáporná. Proto musíme použít následující zesílení předchozí věty, kterému se říká *Perronova-Frobeniova věta*.

Věta 15.7 *Je-li $\mathbf{B}$ nezáporná čtvercová matice řádu n , pro kterou platí, že $\mathbf{B}^M$ je kladná matice pro dostatečně velký exponent M , pak platí*

1. $\rho(\mathbf{B}) \in \sigma(\mathbf{B})$,
2. pokud je $\mathbf{x} \neq \mathbf{0}$ vlastní vektor matice $\mathbf{B}$ příslušný vlastnímu číslu $\rho(\mathbf{B})$, pak jsou buď všechny souřadnice vektoru $\mathbf{x}$ kladné a nebo jsou všechny souřadnice vektoru $\mathbf{x}$ záporné,
3. algebraická násobnost vlastního čísla $\rho(\mathbf{B})$ je 1,
4. dimenze prostoru $\mathcal{N}(\mathbf{B} - \rho(\mathbf{B})\mathbf{I}_n)$ se rovná 1, tj. každý nenulový vlastní vektor příslušný vlastnímu číslu $\rho(\mathbf{B})$ je reálným násobkem libovolného jiného nenulového vlastního vektoru příslušného k témuž vlastnímu číslu.

Také v případě nezáporných matic také existuje jednoznačně určený vlastní (Perronův) vektor $\mathbf{p} = (p_1, \dots, p_n)^T$ odpovídajícího spektrálnímu poloměru $\rho(\mathbf{B})$, pro který platí $p_i > 0$ pro každé $i = 1, \dots, n$ a dále

$$p_1 + p_2 + \dots + p_n = 1.$$

Matice incidence webu $\mathbf{A}$ je sice nezáporná, s velkou pravděpodobností ale nespĺňuje druhý z předpokladů Perronovy-Frobeniovy věty, totiž že $\mathbf{A}^M$ je kladná matice pro dostatečně velký exponent M . Toto už je ale drobný problém.

Tato idea porovnávání významu lidí nebo věcí na základě vlivu, který na sebe vzájemně mají, má mnoho nejrůznějších aplikací ve statistice i v dalších oborech. Anglicky se jí říká *Kendall-Wei theory of ranking* a pochází z padesátých let minulého století.

Soustavy obyčejných lineárních diferenciálních rovnic

Soustavou obzčejných lineárních diferenciálních rovnic s konstatními koeficienty rozumíme soustavu rovnic následujícího tvaru.

$$u_1' = a_{11}u_1 + a_{12}u_2 + \dots + a_{1n}u_n,$$

$$\begin{aligned} u_2' &= a_{21}u_1 + a_{22}u_2 + \cdots + a_{2n}u_n, \\ &\vdots \\ u_n' &= a_{n1}u_1 + a_{n2}u_2 + \cdots + a_{nn}u_n, \end{aligned}$$

spolu s počátečními podmínkami

$$\begin{aligned} u_1(0) &= c_1, \\ u_2(0) &= c_2, \\ &\vdots \\ u_n(0) &= c_n. \end{aligned}$$

Předpokládáme, že matice $\mathbf{A} = (a_{ij})$ je reálná matice, funkce $u_i = u_i(t)$ jsou reálné funkce reálné proměnné a c_i jsou reálná čísla pro $i = 1, \dots, n$. Označíme-li $\mathbf{c} = (c_1, \dots, c_n)^T$ a $\mathbf{u} = (u_1(t), \dots, u_n(t))$, můžeme soustavu zapsat v maticovém tvaru

$$\mathbf{u}' = \mathbf{A}\mathbf{u}, \quad \text{a} \quad \mathbf{u}(0) = \mathbf{c}.$$

V úvodu předchozí kapitoly jsme si řekli, že jedna obyčejná diferenciální rovnice $u'(t) = \alpha u(t)$ s počáteční podmínkou $u(0) = c$ má jednoznačně určené řešení $u(t) = c \cdot e^{\alpha t}$. Můžeme se proto pokusit najít analogický vzorec pro řešení soustavy o n neznámých funkcích.

Pokud je matice $\mathbf{A}$ diagonalizovatelná a

$$\mathbf{A} = \lambda_1 \mathbf{E}_1 + \cdots + \lambda_k \mathbf{E}_k$$

je její spektrální rozklad podle Věty 10.15, můžeme se pokusit definovat matici funkcí reálné proměnné t jako

$$e^{\mathbf{A}t} = e^{\lambda_1 t} \mathbf{E}_1 + \cdots + e^{\lambda_k t} \mathbf{E}_k.$$

Matici funkcí reálné proměnné můžeme derivovat tak, že derivujeme každou funkci zvlášť. Takto definovaná matice reálných funkcí má následující vlastnosti.

Tvrzení 15.8 *Je-li $\mathbf{A}$ diagonalizovatelná matice řádu n a*

$$\mathbf{A} = \lambda_1 \mathbf{E}_1 + \cdots + \lambda_k \mathbf{E}_k$$

její spektrální rozklad, pak matice funkcí

$$e^{\mathbf{A}t} = e^{\lambda_1 t} \mathbf{E}_1 + \cdots + e^{\lambda_k t} \mathbf{E}_k.$$

má následující vlastnosti

$$\begin{aligned} \frac{d e^{\mathbf{A}t}}{dt} &= \mathbf{A} \cdot e^{\mathbf{A}t}, \\ \mathbf{A} \cdot e^{\mathbf{A}t} &= e^{\mathbf{A}t} \cdot \mathbf{A}, \\ e^{-\mathbf{A}t} e^{\mathbf{A}t} &= e^{\mathbf{A}t} e^{-\mathbf{A}t} = \mathbf{I}_n, \\ \mathbf{I}_n &= e^{\mathbf{0}}. \end{aligned}$$

Dále vektor funkcí $\mathbf{u} = e^{\mathbf{A}t} \mathbf{c}$ je jediným řešením soustavy obyčejných lineárních rovnic $\mathbf{u}' = \mathbf{A} \mathbf{u}$ s počátečními podmínkami $u_i(0) = c_i$ pro $i = 1, 2, \dots, n$.

Důkaz. Abychom dokázali první rovnost, dosadíme za $e^{\mathbf{A}t}$ podle definice. Dostaneme

$$\frac{d e^{\mathbf{A}t}}{dt} = \sum_{i=1}^k \lambda_i e^{\lambda_i t} \mathbf{E}_i = \left(\sum_{i=1}^k \lambda_i \mathbf{E}_i \right) \left(\sum_{i=1}^k e^{\lambda_i t} \mathbf{E}_i \right) = \mathbf{A} \cdot e^{\mathbf{A}t}.$$

V důkazu druhé rovnosti postupujeme podobně.

$$\begin{aligned} \mathbf{A} \cdot e^{\mathbf{A}t} &= \left(\sum_{i=1}^k \lambda_i \mathbf{E}_i \right) \left(\sum_{j=1}^k e^{\lambda_j t} \mathbf{E}_j \right) = \sum_{i=1}^k \lambda_i e^{\lambda_i t} \mathbf{E}_i \mathbf{E}_i = \\ &= \left(\sum_{j=1}^k e^{\lambda_j t} \mathbf{E}_j \right) \left(\sum_{i=1}^k \lambda_i \mathbf{E}_i \right) = e^{\mathbf{A}t} \cdot \mathbf{A}. \end{aligned}$$

Také třetí rovnost dokážeme analogicky.

$$\begin{aligned} e^{-\mathbf{A}t} e^{\mathbf{A}t} &= \left(\sum_{i=1}^k \lambda_i e^{-\lambda_i t} \mathbf{E}_i \right) \left(\sum_{j=1}^k \lambda_j e^{\lambda_j t} \mathbf{E}_j \right) = \sum_{i=1}^k e^{-\lambda_i t} e^{\lambda_i t} \mathbf{E}_i^2 = \\ &= \sum_{i=1}^k \mathbf{E}_i = \mathbf{I}_n = \left(\sum_{j=1}^k \lambda_j e^{\lambda_j t} \mathbf{E}_j \right) \left(\sum_{i=1}^k \lambda_i e^{-\lambda_i t} \mathbf{E}_i \right) = e^{\mathbf{A}t} e^{-\mathbf{A}t}. \end{aligned}$$

Poslední, čtvrtá rovnost vyplývá ihned přímo z definice $e^{\mathbf{A}t}$ a vlastností spektrálních projektorů $\mathbf{E}_i$.

$$e^{\mathbf{0}} = \sum_{i=1}^k e^{\lambda_i \cdot 0} \mathbf{E}_i = \sum_{i=1}^k \mathbf{E}_i = \mathbf{I}_n.$$

Z první rovnosti ihned dostaneme, že vektor funkcí

$$\mathbf{u} = \mathbf{c} \cdot e^{\mathbf{A}t}$$

je řešením soustavy $\mathbf{u}' = \mathbf{A}\mathbf{u}$, $\mathbf{u}(0) = \mathbf{c}$.

Je-li nějaký další vektor funkcí $\mathbf{v}(t)$ řešením téže soustavy, tj. platí-li $\mathbf{v}' = \mathbf{A}\mathbf{v}$ a $\mathbf{v}(0) = \mathbf{c}$, spočítáme napřed

$$e^{-\mathbf{A}\mathbf{v}} = \sum_{i=1}^k e^{-\lambda_i t} \mathbf{E}_i \mathbf{v}.$$

Odtud dostaneme

$$\begin{aligned} \frac{d(e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v})}{dt} &= -\sum_{i=1}^k \lambda_i e^{-\lambda_i t} \mathbf{E}_i \mathbf{v} + \sum_{i=1}^k e^{-\lambda_i t} \mathbf{E}_i \mathbf{v}' = -\mathbf{A} \cdot e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v} + e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v}' = \\ &= -e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{A}\mathbf{v} + e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v}' = e^{-\mathbf{A}t}(-\mathbf{A}\mathbf{v} + \mathbf{v}') = \mathbf{0}. \end{aligned}$$

Odtud plyne, že všechny funkce $v e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v}$ jsou konstantní. V bodě $t = 0$ mají hodnoty

$$e^{\mathbf{0}}\mathbf{v}(0) = \mathbf{I}_n \mathbf{c} = \mathbf{c},$$

a tedy $e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v} = \mathbf{c}$. Vynásobíme poslední rovnost zleva maticí $e^{\mathbf{A}t}$ a dostaneme

$$\mathbf{v} = e^{\mathbf{A}t} e^{-\mathbf{A}t}\mathbf{v} = e^{\mathbf{A}t}\mathbf{c} = \mathbf{u}.$$

Tím je dokázána jednoznačnost řešení $\mathbf{u} = e^{\mathbf{A}t}\mathbf{c}$. $\square$

Mnoho fyzikálních nebo biologických procesů lze modelovat pomocí soustavy diferenciálních rovnic $\mathbf{u}' = \mathbf{A}\mathbf{u}$, $\mathbf{u}(0) = \mathbf{c}$. Ukážeme si jeden příklad.

Úloha 15.1 V čase $t = 0$ vstříkneme do buňky číslo 1 jednotkové množství nějaké látky (léku). Látka se šíří z buňky číslo 1 do buňky číslo 2 buněčnou membránou. Předpokládáme, že rychlost šíření látky z buňky 1 do buňky 2 je přímo úměrná její koncentraci v buňce 1. Koeficient přímé úměrnosti označíme α . Stejně tak předpokládáme, že rychlost šíření látky z buňky 2 do buňky 1 je přímo úměrná koncentraci této látky v buňce 2, koeficient přímé úměrnosti označíme β . Z fyzikálního významu koeficientů α, β vyplývá předpoklad $\alpha, \beta > 0$. Určete koncentrace látky v obou buňkách v libovolném čase $t > 0$.

Řešení. Označíme koncentraci látky v první buňce v čase t jako $u_1(t)$. Podobně $u_2(t)$ označuje koncentraci látky v druhé buňce. Z uvedených předpokladů vyplývají následující rovnice pro funkce $u_1(t)$ a $u_2(t)$

$$\begin{aligned} u_1'(t) &= \beta u_2(t) - \alpha u_1(t), \\ u_2'(t) &= \alpha u_1(t) - \beta u_2(t), \end{aligned}$$

a počáteční podmínky $u_1(0) = 1$, $u_2(0) = 0$.

V maticovém tvaru soustavu zapíšeme jako $\mathbf{u}' = \mathbf{A}\mathbf{u}$ a $\mathbf{u}(0) = \mathbf{c}$, kde

$$\mathbf{A} = \begin{pmatrix} -\alpha & \beta \\ \alpha & -\beta \end{pmatrix}, \quad \mathbf{u} = \begin{pmatrix} u_1 \\ u_2 \end{pmatrix}, \quad \text{a} \quad \mathbf{c} = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Podle předchozího Tvzení 15.8 můžeme zapsat řešení ve tvaru $\mathbf{u} = e^{\mathbf{A}t}\mathbf{c}$.

Matice $\mathbf{A}$ má charakteristickou rovnici tvaru

$$(-\alpha - \lambda)(-\beta - \lambda) - \alpha\beta = \lambda^2 + (\alpha + \beta)\lambda = 0.$$

Vlastní hodnoty matice $\mathbf{A}$ jsou proto $\lambda_1 = 0$ a $\lambda_2 = -(\alpha + \beta)$. Protože jsou vlastní hodnoty různé, je matice $\mathbf{A}$ diagonalizovatelná podle Tvzení 10.13.

Vlastní vektory příslušné vlastnímu číslu λ_1 dostaneme jako řešení homogenní soustavy lineárních rovnic s maticí

$$\mathbf{A} - 0\mathbf{I}_2 = \mathbf{A} = \begin{pmatrix} -\alpha & \beta \\ \alpha & -\beta \end{pmatrix},$$

která má řešení ve tvaru násobků vektoru $(\beta, \alpha)^T$.

Podobně najdeme vlastní vektory příslušné vlastnímu číslu $\lambda_2 = -(\alpha + \beta)$ jako řešení homogenní soustavy lineárních rovnic s maticí

$$\mathbf{A} + (\alpha + \beta)\mathbf{I}_2 = \begin{pmatrix} \beta & \beta \\ \alpha & \alpha \end{pmatrix},$$

která má řešení ve tvaru násobků vektoru $(1, -1)^T$.

Podle důkazu Spektrální věty pro diagonalizovatelné matice 10.15 můžeme k výpočtu spektrálních projektorů $\mathbf{E}_1$ a $\mathbf{E}_2$ použít regulární matici

$$\mathbf{P} = \begin{pmatrix} \beta & 1 \\ \alpha & -1 \end{pmatrix}.$$

Spočítáme inverzní matici

$$\mathbf{P}^{-1} = \begin{pmatrix} \frac{1}{\alpha + \beta} & \frac{1}{\alpha + \beta} \\ \frac{\alpha}{\alpha + \beta} & -\frac{\beta}{\alpha + \beta} \end{pmatrix}$$

a matice

$$\mathbf{E}_1 = \mathbf{P} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix} \mathbf{P}^{-1} = \begin{pmatrix} \frac{\beta}{\alpha + \beta} & \frac{\beta}{\alpha + \beta} \\ \frac{\alpha}{\alpha + \beta} & \frac{\alpha}{\alpha + \beta} \end{pmatrix} = \frac{1}{\alpha + \beta} \begin{pmatrix} \beta & \beta \\ \alpha & \alpha \end{pmatrix}.$$

Podobně

$$\mathbf{E}_2 = \mathbf{P} \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \mathbf{P}^{-1} = \frac{1}{\alpha + \beta} \begin{pmatrix} \alpha & -\beta \\ -\alpha & \beta \end{pmatrix}.$$

Proto

$$e^{\mathbf{A}t} = \frac{1}{\alpha + \beta} \left[e^{0t} \begin{pmatrix} \beta & \beta \\ \alpha & \alpha \end{pmatrix} + e^{-(\alpha+\beta)t} \begin{pmatrix} \alpha & -\beta \\ -\alpha & \beta \end{pmatrix} \right]$$

a tedy

$$\begin{aligned} \mathbf{u} = \begin{pmatrix} u_1(t) \\ u_2(t) \end{pmatrix} &= \frac{1}{\alpha + \beta} \left[\begin{pmatrix} \beta & \beta \\ \alpha & \alpha \end{pmatrix} + e^{-(\alpha+\beta)t} \begin{pmatrix} \alpha & -\beta \\ -\alpha & \beta \end{pmatrix} \right] \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} = \\ &= \begin{pmatrix} \frac{\beta}{\alpha + \beta} + \frac{\alpha}{\alpha + \beta} e^{-(\alpha+\beta)t} \\ \frac{\alpha}{\alpha + \beta} - \frac{\alpha}{\alpha + \beta} e^{-(\alpha+\beta)t} \end{pmatrix}. \end{aligned}$$

Limita pro $t \rightarrow \infty$ se pak rovná

$$\lim_{t \rightarrow \infty} u_1(t) = \frac{\beta}{\alpha + \beta}, \quad \lim_{t \rightarrow \infty} u_2(t) = \frac{\alpha}{\alpha + \beta}.$$

□

Filtry odstraňující šum

V závěru předchozí kapitoly jsme si ukázali rozklad matice $\mathbf{A} = \mathbf{U}\mathbf{D}\mathbf{V}^T$, kde $\mathbf{U}$ a $\mathbf{V}$ jsou ortogonální matice, a

$$\mathbf{D} = \begin{pmatrix} \mathbf{D}_{r \times r} & \mathbf{0} \\ \mathbf{0} & \mathbf{0} \end{pmatrix}$$

pro regulární matici $\mathbf{D}_{r \times r}$ řádu r . Tento rozklad je užitečný při odstraňování šumu v nějakých datech. Předpokládáme, že naše data jsou v podobě matice $\mathbf{A}$ tvaru $m \times n$. Napišeme si její rozklad

$$\mathbf{A} = \mathbf{U} \begin{pmatrix} \mathbf{D}_{r \times r} & \mathbf{0} \\ \mathbf{0} & \mathbf{0} \end{pmatrix} \mathbf{V}^T = \sum_{i=1}^r \sigma_i \mathbf{u}_i \mathbf{v}_i^T,$$

kde $\mathbf{u}_i$ je i -tý sloupec ortogonální matice $\mathbf{U}$ řádu m a $\mathbf{v}_j$ je j -tý sloupec ortogonální matice $\mathbf{V}$ řádu n a $\sigma_1 \geq \sigma_2 \geq \dots \geq \sigma_r > 0$ jsou singulární hodnoty matice $\mathbf{A}$.

Označme si $\mathbf{u}_i \mathbf{v}_i^T = \mathbf{Z}_i$ pro $i = 1, \dots, r$. Podle Příkladu 8.8 předpis

$$\langle \mathbf{B} | \mathbf{C} \rangle = \text{tr}(\mathbf{B}^T \mathbf{C})$$

definuje skalární součin na prostoru $\mathcal{R}^{m \times n}$ reálných matic tvaru $m \times n$.

Spočítáme, že

$$\langle \mathbf{Z}_i | \mathbf{Z}_i \rangle = 1$$

pro $i = 1, 2, \dots, r$ a

$$\langle \mathbf{Z}_i | \mathbf{Z}_j \rangle = 0,$$

pokud $i \neq j$. To znamená, že posloupnost matic $\mathbf{Z}_1, \mathbf{Z}_2, \dots, \mathbf{Z}_r$ je ortonormální a vyjádření

$$\mathbf{A} = \sum_{i=1}^r \sigma_i \mathbf{Z}_i$$

je Fourierův rozklad matice $\mathbf{A}$ podle Definice 8.15.

Čím větší je singulární hodnota σ_i , tím větší část našich dat je ve “směru” matice $\mathbf{Z}_i$. Pokud předpokládáme, že šum je v datech obsažen “náhodně”, nezávisle na směru, můžeme předpokládat, že v každém směru je přibližně stejné množství šumu. Zvolíme nějaké k . Potom ve výrazu

$$\sigma_{k+1} \mathbf{Z}_{k+1} + \dots + \sigma_r \mathbf{Z}_r$$

je obsažena poměrně malá část dat a větší část šumu, zatímco ve výrazu

$$\sigma_1 \mathbf{Z}_1 + \dots + \sigma_k \mathbf{Z}_k$$

je obsažena mnohem větší část dat než šumu. To vysvětluje, že pokud místo matice

$$\mathbf{A} = \sum_{i=1}^r \sigma_i \mathbf{Z}_i$$

pracujeme dále s maticí

$$\mathbf{A}' = \sum_{i=1}^k \sigma_i \mathbf{Z}_i$$

bude mít nová matice $\mathbf{A}'$ větší poměr data/šum než původní matice $\mathbf{A}$.

Volba vhodného k závisí na konkrétní aplikaci. Dobrým počátečním krokem je zvolit takové k , aby rozdíl $\sigma_k - \sigma_{k+1}$ byl co největší.

Tato myšlenka odfiltrování šumu z dat se používá například v některých vyhledávacích, ve filtrech odstraňujících spamy, atd.

Vyhledávače

Představme si, že máme posloupnost slov (termínů) $T_1, \dots, T_m$, jejichž výskyt v dokumentech $D_1, \dots, D_n$ nás zajímá. Každý dokument D_j prohlédneme a najdeme frekvenci (počet výskytů) f_{ij} každého termínu T_i v

dokumentu D_j . Získáme tak *frekvenční matici* $\mathbf{F} = (f_{ij})$ tvaru $m \times n$. Každému dokumentu D_j tak rovněž přiřadíme vektor $\mathbf{f}_j = \mathbf{F}_{*j}$, sloupcový vektor matice $\mathbf{F}$. Většina prvků matice $\mathbf{F}$ se bude rovnat 0.

Nzní položíme dotaz $\mathbf{q} = (q_1, \dots, q_n)^T$, kde $q_i = 1$, pokud nás zajímá termín T_i a $q_i = 0$, pokud nás termín T_i nezajímá. Jako míru toho, jak se vektor (dotaz) $\mathbf{q}$ liší od frekvenčního vektoru $\mathbf{f}_j$ dokumentu T_j můžeme zvolit standardní skalární součin

$$\cos \alpha_j = \frac{\mathbf{q}^T \mathbf{f}_j}{\|\mathbf{q}\| \cdot \|\mathbf{d}_j\|} = \frac{\mathbf{q}^T \mathbf{F} \mathbf{e}_j}{\|\mathbf{q}\| \cdot \|\mathbf{F} \mathbf{e}_j\|},$$

kde $\mathbf{e}_j$ je j -tý vektor standardní báze prostoru $\mathcal{R}^{n \times 1}$. Pokud je $|\cos \alpha_j| \geq \tau$ pro nějakou zvolenou hranici τ , tak dokument D_j považujeme za relevantní a zařadíme jej do odpovědi na dotaz $\mathbf{q}$. Volba vhodného τ je záležitostí zkušenosti a umění.

Pokud jsou sloupce matice $\mathbf{F}$ předem normalizovány, tj. mají délku 1, pak vektor

$$\mathbf{q}^T \mathbf{F} = (\cos \alpha_1, \cos \alpha_2, \dots, \cos \alpha_n)$$

umožňuje posoudit relevanci každého dokumentu D_j .

Musíme ale předpokládat, že frekvenční matice $\mathbf{F}$ je zatížena šumem, který pochází z překlepů v dokumentech, nejednoznačnosti v používání jazyka, atd. Souřadnice vektoru $\mathbf{q}^T \mathbf{F}$ proto nejsou příliš spolehlivou mírou relevance dokumentů pro dotaz $\mathbf{q}$. Použijeme proto předchozí metodu odstraňování šuku pomocí SDV-rozkladu. Napíšeme si matici $\mathbf{F} = \mathbf{U} \mathbf{D} \mathbf{V}^T$ ve tvaru

$$\mathbf{F} = \mathbf{U} \mathbf{D} \mathbf{V}^T = \sum_{i=1}^n \sigma_i \mathbf{u}_i \mathbf{v}_i^T,$$

a místo matice $\mathbf{F}$ budeme dále pracovat pouze s maticí

$$\mathbf{F}_k = \sum_{i=1}^k \sigma_i \mathbf{u}_i \mathbf{v}_i^T.$$

Místo čísel $\cos \alpha_j$ tak dostaneme čísla

$$\cos \beta_j = \frac{\mathbf{q}^T \mathbf{F}_k \mathbf{e}_j}{\|\mathbf{q}\| \cdot \|\mathbf{F}_k \mathbf{e}_j\|}.$$